

Блінов О. А. Психічні стани військовослужбовців у процесі служби / О. А. Блінов // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, 2013. – Вип. 4 (35). – С. 196–201.

УДК 159.9-057.36(045)

Блінов О. А., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та соціальних технологій
Гуманітарного інституту Національного авіаційного
університету

Blinov O., Ph.D in Psychology, Associate Professor of
Political Science and Social Technology Department
Humanities Institute National Aviation University

ПСИХІЧНІ СТАНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ПРОЦЕСІ СЛУЖБИ

MENTAL STATE OF SERVICEMEN DURING SERVICE

В статье рассматриваются психические состояния воинов, которые возникают у них как в мирных так и боевых условиях. Они значительно влияют на выполнение служебных заданий. Для повышения качества выполнения учебно-боевых та боевых заданий предлагается учитывать индивидуальные психические состояния воинов.

Ключевые слова: военнослужащий, война, психические состояния человека.

У статті розглядаються психічні стани воїнів, які виникають у них як у мирних так і бойових умовах. Вони значно впливають на виконання службових завдань. Для підвищення якості виконання навчально-бойових та

бойових завдань пропонується враховувати індивідуальні психічні стани воїнів.

Ключові слова: військовослужбовець, війна, психічні стани людини.

The article considers mental states of soldiers. They arise as a result of personal activities under the influence of different conditions, verbal actions, and feature personal relationships within military units, psychological compatibility of their members and other factors. These are mental states as states of discipline, restraint, volitional activity, lifting, readiness to work, confidence, mental state of decline, distraction, tension, anxiety, doubt, rigidity, frustration, fear and panic. It is mentioned that mental state of the soldiers is greatly affected by the performance of their official tasks. One and the same manifestations of the human psyche can be viewed in different ways. To improve the quality of the combat training and combat missions it is suggested considering the mental state of each individual soldier.

Keywords: military, war, mental state of the person.

Постановка проблеми.

Психічні стани людини у звичайних та екстремальних умовах діяльності завжди вимагають уважного ставлення та всебічного вивчення. Це пов'язано в першу чергу зі значним впливом різнобічних психічних станів на успіх професійної діяльності людини. Особливої уваги вимагають психічні стани фахівців в умовах їх діяльності з високою відповідальністю і психічною напруженістю, наявності прямої загрози для життя людини при виконанні службових завдань та ін.

Професійна діяльність військовослужбовців в лавах Збройних Сил та їх відповідні психічні стани є об'єктами уваги дослідників у зв'язку зі специфікою умов, складності виконання службових завдань та ін. Також новітні вимоги до збройної боротьби вимагають аналізу та подальшого систематичного всебічного вивчення психічних станів людини в

екстремальних умовах діяльності, заходів щодо збереження та підвищення боєздатності військовослужбовців.

Військовослужбовець повинен бути готовий в будь-який час до можливих бойових дій в умовах сучасної війни. Вивчення психічних станів військовослужбовців в умовах військової діяльності, розкриття їх особливостей прояву у конкретних воїнів повинно сприяти вирішенню цього основного завдання. Особливу увагу представляють негативні психічні стани, тому, що вони завдають значної шкоди при виконанні конкретного завдання у порівнянні з іншими несприятливими факторами діяльності фахівців.

Аналіз наукових джерел.

Проблемам психічних станів був присвячений ряд наукових робіт фахівців в галузі військової психології та психології діяльності людини в особливих умовах. До них слід віднести роботи М. І. Д'яченко (1974); А. В. Барабанщикова, Н. А. Білоусова, В. В. Сисоева (1982); А. В. Ответчикова (1991); О. А. Блінова (1999, 2006); О. В. Тімченка (2003); В. В. Ягупова (2004); В. В. Стасюка (2005); С. М. Миронця (2007) та інших авторів.

Питання психічних станів іноді висвітлюються в періодичній пресі, особливо на сторінках таких друкованих видань як військові журнали «Військо України», «Волонтер», «Атлантична панорама», газети «Народна армія» та інших друкованих видань. У Російській Федерації користуються заслуженою популярністю такі друковані видання як «Военное дело», «Воин России», «Полигон», «Спецназ России», «Солдат удачи», «Братишка», «Зарубежное военное обозрение», газета «Независимое военное обозрение» та інші періодичні видання.

Стаття написана на основі вивченої нами спеціальної та психолого-педагогічної літератури, яка була присвячена даній проблемі [1-10]. Був проведений аналіз експертної оцінки фахівців, а також власного досвіду роботи з військовослужбовцями десантно-штурмових і аеромобільних підрозділів. Вивчення психічних станів воїнів та їх індивідуально-

психологічних особливостей було проведено на основі особистих спостережень та проведених досліджень за темою публікації у повсякденній діяльності, при виконанні навчально-бойових і бойових завдань. Також був проведений аналіз психічних станів під час навчально-виховної роботи з офіцерами викладачами та слухачами Національного університету оборони України.

Метою дослідження є розкриття внутрішньої суті психічних станів військовослужбовців та особливостей їх прояву в повсякденній діяльності, навчально-бойових і бойових умовах.

Виклад основного матеріалу.

У повсякденному житті в людини проявляється різноманіття психічних станів, люди часто говорять про свої стани душевного підйому та апатії, втоми і бадьорості, стану пригніченості і радості та ін. Виникають всі ці стани в результаті персональної діяльності під впливом різної обстановки, вербальних впливів (похвали або лайки, схвалення або крику та ін.), а також особливостей особистих взаємин у військових колективах, психологічної сумісності їх членів та інших факторів.

Щоб мати уявлення про такий феномен психіки людини як психічні стани необхідно дати їм визначення. На думку авторів психологічного словника [7, с. 521], це поняття використовується для умовного виділення в психіці індивіда відносно статичного моменту - на відміну від поняття психічного процесу, який підкреслює динамічні моменти психіки, й поняття властивостей психіки, що вказує на сталість проявів психіки, їхню закріпленість і повторюваність у структурі особистості.

До психічних станів відносять: 1) прояви почуттів - настрої, афекти, ейфорію, тривогу, фрустрацію та ін.; 2) прояви уваги - зосередженість, неуважність; 3) прояви волі - рішучість, розгубленість, зібраність; 4) прояви мислення - сумніви; 5) прояви уяви - мрії.

Предмет спеціального вивчення в психології - психічні стани людей в умовах стресу: 1) в екстремальних умовах - у бойовій обстановці, у зонах

техногенних катастроф і стихійних лих; 2) у відповідальних ситуаціях - передстартові стани спортсменів, при здачі іспитів, при необхідності екстреного ухвалення рішення та ін.

Специфіка військової діяльності полягає у прояві різнобічних психічних станів, які характеризують собою процес військової діяльності. Їх поділяють на позитивні та негативні [6].

Основними позитивними психічними станами, які найчастіше спостерігаються у воїнів в умовах військової діяльності є такі, як: стан впевненості, стан зібраності, стан підйому, стан готовності до діяльності, стан стриманості, вольової активності та ряд інших позитивних психічних станів.

В умовах навчально-бойової та бойової обстановки, психіка воїна може попадати під вплив різних факторів. Цьому сприяє вплив новизни обстановки, обмеженість часу на виконання завдань, застосування нових видів сучасної зброї, незвичайні види і способи ведення бойових дій та ін. Тому в схожих умовах воїну важливо мати такий психічний стан, як стан впевненості. Він, як правило, характеризується чітким розумінням завдань, які стоять перед воїном, а також труднощів, які будуть виникати при виконанні цих справ. У цьому стані воїн об'єктивно оцінює майбутню діяльність та її особливості в конкретних умовах обстановки.

Особливість стану впевненості полягає в його впливу на успішність подолання труднощів сучасного бою. Від впевненості залежить рівень емоційної стійкості воїна, ступінь його впливу на почуття, а також швидкість і правильність прийняття відповідальних рішень.

У складній обстановці почуття воїнів значно напружені. Кожен з військових уважно стежить за тим, хто в ці важкі для нього хвилини опинився поруч, за тим, що вони говорять і роблять, як поведуться. Він розбудовує власну модель поведінки (копінг-поведінки) на прикладі поведінки інших військовослужбовців. У цей момент стан впевненості як би отримує додатковий заряд внутрішньої енергії. Стан впевненості воїна

залежить великою мірою від злагодженості та згуртованості всього військового колективу.

Але, є впевненість уявна, тобто самовпевненість. Бути самовпевненим, значить переоцінювати свої сили і можливості. Як правило, самовпевненість призводить до розв'язаності в поведінці. Такі воїни намагаються в усе втручатися, про все судити на свій лад, це негативно впливає на виконання службових обов'язків, сприяє порушенню військової дисципліни.

Військова діяльність у більшості випадків супроводжується станом підйому. Подібний стан у військовослужбовця спостерігається особливо тоді, коли виконання завдання пов'язане з діяльністю, яка цікава військовослужбовцю, із придбанням нових знань про матеріальну частину та порядку застосування озброєння і бойової техніки, виконання елементів повітряно-десантної підготовки до здійснення парашутного стрибка, також його безпосереднього виконання. Коли праця воїна є чітко продуманою, то йому зрозуміла вся важливість роботи, яка ним виконується. У подібному стані воїн відчуває радість сил, знає, що після виконання цієї роботи він отримає моральне задоволення.

Стан підйому особливо важливо формувати в особового складу підрозділу і всіляко його підтримувати. Цей стан викликає у воїна натхнення на виконання завдань військової служби, впевненість в успіху розпочатої ним справи. Завдання командира якраз і полягає в тому, щоб вчасно підтримати цей стан психіки воїна та особливо в той момент, коли у нього можуть виникнути якісь труднощі або перешкоди на шляху до успіху. Стан підйому має яскраво виражену забарвленість.

У такому стані воїн під час навчально-бойової діяльності, як правило, веселий, він жартує, кожен його рух продуманий, очі світяться запалом, він відчуває задоволеність від виконання поставленого завдання. Прикладом може бути виконання воїнами-десантниками різнобічних вправ на повітряно-десантному комплексі у військовій частині, це стосується, в першу чергу, виконання вправи на висотному тренажері. Завжди солдати та офіцери із

задоволенням виконують цю вправу, тому що вона пов'язана з відпрацюванням дій парашутиста у повітрі і правильності приземлення. Практично це відбувається в русі при ковзанні десантника по похилих рейках на каретках з роліками. При виконанні цієї вправи поєднується підтримання на високому рівні виробленого динамічного стереотипу діяльності парашутиста у повітрі та під час приземлення, а також людина отримує задоволення від виконання цікавої і рухливої вправи. Для ускладнення вправи в умовах тренування та максимального приближення до бойових умов здійснюється стрільба холостими патронами із автомата, кидання учбових ручних гранат, задимлення місцевості, засобами імітації відтворюються розриви снарядів і мін та ін.

За думкою фахівців дуже важливо стан підйому підтримувати тривалий період. Це може бути досягнуто проведенням занять з повітряно-десантної, тактичної, вогневої, спеціальної та іншими видами бойової підготовки, які позитивно впливають на настрій воїнів, а також індивідуальною роботою з військовослужбовцями. Перспективним завданням є завчасне формування стану підйому до початку діяльності воїнів в екстремальних умовах служби і збереження цього стану на тривалий період.

Що стосується такого психічного стану як стан стриманості, то він характеризується спокоем воїна, розважливістю при виконанні тієї чи іншої праці. У такому психічному стані він менше робить помилок, у нього немає зайвих рухів і метушливості. Цей стан може залежати від характеру та темпераменту військовослужбовця. Ступінь впливу темпераменту виразно позначається на поведінці, формах емоційної реакції людини. Але при цьому треба пам'ятати, що незважаючи на особливості прояву темпераменту військовослужбовця психічний стан стриманості можна формувати в процесі військової діяльності. Цьому сприяє створення такої обстановки, при якій воїн повинен з безлічі різноманітних варіантів вибрати найоптимальніший для виконання поставленого завдання в умовах обмеженого часу та високої відповідальності. Стан стриманості особливо важливий тоді, коли в

прийнятому рішенні неприпустимі елементи ризику, непродуманих дій, коли воїн запальний, дратівливий у дрібницях, легко уразливий, недовірливий.

Стан стриманості тісно пов'язаний із таким психічним станом як стан вольової активності. Йому притаманні насамперед свідомість і виборча спрямованість в діяльності людини. Вольова активність воїна проявляється в готовності боротися з перешкодами, спрямованістю всієї психіки на подолання труднощів, прийняття швидкого рішення на виконання поставленого навчально-бойового або бойового завдання.

Такий психічний стан є наслідком високої професійної майстерності військовослужбовця, його високої свідомої дисциплінованості. Стан вольової активності неможливий без хорошої фізичної загартованості особового складу, без цілеспрямовано розвинених психічних процесів (уваги, пам'яті, мислення та ін.), а також без тієї соціально-психологічної атмосфери в колективі, яка сприяє підтримці у кожного воїна схожого психічного стану.

Однією з найважливіших умов сприяння успішному виконанню навчально-бойових та бойових завдань, є врахування індивідуальних психічних станів кожного воїна. Це й зрозуміло, оскільки одні й ті самі військовослужбовці спроможні виявляти перед різними командирами різні психічні стани, які не завжди бувають характерними для даної особистості. Крім того, психічний стан може воїном навмисно маскуватися і командири повинні знати, що підлеглий іноді ховає свій справжній психічний стан, як кажуть іноді він «прикидається, включає дурня».

Зрозуміло, що армійська дійсність складна в своїх проявах і різноманітна, як і складне життя будь-якого військового колективу. І тут, як ніде в інших випадках командир має знати і враховувати особливості персонального життя кожного підлеглого, так як воно впливає на проходження його служби, формування його в цілому як особистості. Дуже обширний перелік психічних станів в особистому житті людини командир повинен знати в тій мірі, в якій це потрібно для користі загальної справи.

Що стосується бойової діяльності, то позитивні психічні стани є запорукою успішного ведення бойових дій підрозділами та частинами. До складу цих психічних станів відносяться стани зібраності, готовності до діяльності, вольової активності та інші. Названі психічні стани не народжуються разом з людським організмом, вони формуються в результаті виконання різнобічної військової діяльності.

Як правило такі психічні стани сформовані в результаті бойової, спеціальної, психологічної підготовки і вони визначають поведінку і дії солдата в конкретних ситуаціях. Вони зумовлюють вчинки людини в екстремальних умовах, допомагають їй на практиці проявити почуття обов'язку та відповідальності за доручену справу, висловити і довести свою відданість до Батьківщини, ненависть до ворога. Завданням кожного офіцера якраз і є підтримка у своїх підлеглих таких психічних станів, які, як бачимо, особливо необхідні в умовах сучасного бою.

Військова діяльність відрізняється особливою динамічністю, розмаїтістю, у ній можуть виявлятися, за певних умов, негативні психічні стани, а саме: напруженість, страх, паніка, тривога, сумнів, ригідність, фрустрація, занепад, неухважність та ін. [6].

В умовах військової діяльності доводиться зустрічатися з таким психічним станом у військовослужбовців, як стан напруженості. Напруженість обумовлюється різними причинами і присутня на різних рівнях. Перш за все вона викликається небезпекою, хоча вона може з'явитися і в результаті переживань, хвилювань ще до того, як воїн потрапляє в небезпечну обстановку. Аналізуючи різні передумови виникнення напруженості у воїнів, нами була помічена одна деталь: особлива напруженість виникає в особового складу перед діяльністю, яка пов'язана з безпосередньою загрозою для їхнього життя. В мирний час особовий склад підрозділу знаходиться у цьому психічному стані при здійсненні парашутних стрибків, на тактичних навчаннях з бойовою стрільбою, при киданні ручних гранат та в інших екстремальних умовах виконання службових завдань.

Напруженість характеризується не тільки пониженням, але й підвищенням рівня прояву психічних і фізіологічних функцій організму людини, вона здатна надати часом навіть активуючий вплив на діяльність солдата, сержанта, офіцера. Тільки продуктивна, стійка робота думки, прояв високих волевих якостей дозволяє зробити подібне.

Напруженість психіки, яка виникає в умовах військової діяльності часто позначається на боєздатності військовослужбовців. Підготовка особового складу до ведення сучасних бойових дій - це підготовка воїнів до дій в будь-яких умовах тактичної обстановки, формування у них здатності вмілого використання її в своїх інтересах, вміння виконати будь-яке поставлене завдання.

Екстремальні умови завжди викликають напруженість психіки людини. Реакція людини на них залежить від величини ступеня впливу цих умов на психіку військовослужбовця та спроможності людини за допомогою саморегуляції психічних станів зрівноважити їх вплив на людину. Тому командир повинен добре знати, в якому стані знаходяться його підлеглі в той момент, коли їм потрібно буде виконувати відповідні завдання.

Одним із оптимальних шляхів усунення негативного впливу напруженості є багаторазове перебування воїна в умовах небезпеки, тобто мова йде про тренуваність психіки людини долати вплив зовнішнього середовища. Загартовуючи психіку воїна заздалегідь до зустрічі з небезпекою, ми тим самим попереджаємо виникнення стану напруженості у воїнів в конкретній бойовій обстановці. Багаторазове перебування в небезпечних умовах максимально обмежує вплив напруженості на успішність дій військовослужбовця, сприяє формуванню у нього високої психічної стійкості та психологічної готовності до діяльності.

У стані підйому, бойового настрою воїни будуть легше проявляти самовідданість. У такому психічному стані на воїна найлегше впливати словом. У бойовій обстановці командир повинен враховувати цю особливість психіки свого підлеглого і вміло користуватися в необхідних випадках.

Враження, переживання солдата спонукають його до дій, вчинків. Вони викликають ті чи інші психічні стани, зумовлюють реакцію цього воїна. Наприклад, військовослужбовець перед боєм хвилюється за своє життя в очікуваному бою, піддається стану тривожного занепокоєння, відчуває інколи невпевненість в своїх силах. У роки Великої Вітчизняної війни, за оцінками фахівців, в деяких підрозділах перед боєм такий стан, як готовність до бою була встановлена у 60% військовослужбовців; стан тривоги, сумніви - у 15% воїнів; пасивність, байдужість - у 15% особового складу, стан установки на смерть - у 10% військовослужбовців [6].

У складній обстановці окремі воїни можуть бути піддані також і страху - афективному психічному стану. Стан страху може проявлятися у воїна у вигляді занепокоєння, тривоги, переляку, а також жаху. Прояв різновидів страху залежить як від якостей особистості військовослужбовця, так і специфіки і рівня подразників, які впливають на нього.

У подібному психічному стані нервова система воїна має дуже високу напруженість. Чоловік у стані страху може заціпеніти, з'являється відчуття спраги, тремор у кінцівках і такий стан, як кажуть «зуб на зуб не попадає». Інколи людина свідомими вольовими зусиллями не спроможна своєчасно подолати цей тремор, це свідчить про дуже високий стан напруженості нервової системи людини. Після такого психічного стану у воїна інколи спостерігається сильний занепад сил, порушується перебіг психічних процесів.

Аналізуючи спеціальну літературу, а також досвід фахівців з психології бойової активності військовослужбовців, спортивну літературу, яка присвячена стартовим станам у спортсменів було встановлено, що в більшості випадків при виникненні станів неспокою, тривоги, страху і навіть панічних станів в особового складу частин і підрозділів спостерігалася скутість рухів або неупорядкована активність, паралізація здатності до усвідомлених дій.

Психічний стан страху проявляється в окремих воїнів ще до початку ведення бойових дій. Спочатку у них появляється занепокоєння, тривога, спостерігається розгубленість. Чи можна помітити якісь зовнішні прояви у поведінці таких військовослужбовців? Так, можна. Їх поведінка характеризується, як правило, підвищеним ступенем метушливості, зайвим поспіхом, підвищеним потовиділенням, дефекацією організму в порівнянні з повсякденною діяльністю у звичайних умовах. Такі воїни найчастіше відмовляються приймати їжу, пояснюючи це тим, що у них пропав всякий апетит та ін. Приклади цьому можна в достатній кількості знайти в роботах Г. Шумкова, М. Д'яченка, М. Коробейнікова, Н. Феденка, О. Караяні, А. Маклакова, О. Тімченка та інших авторів.

Страх може викликати і панічний стан. Паніка - це афект, що розвивається раптово при несподіваному уявленні людиною загрози для її життя, вона швидко поширюється шляхом психічного зараження на цілі підрозділи.

У разі появи окремих ознак панічного стану основне завдання командирів та їхніх заступників з гуманітарних питань полягає в тому, щоб, спираючись на моральні, фізичні і фізіологічні особливості своїх підлеглих, розуміти і відчувати їх настільки, щоб не допускати появи навіть щонайменших ознак сумнівів щодо успішного завершення бойового завдання. Особливо це відноситься до командирів таких підрозділів, як відділення, взвод, рота.

Під час долаття труднощів у службових справах військовослужбовець буває іноді незадоволений собою, тому у нього може спостерігатися в цей момент стан занепаду. Це такий психічний стан, при якому будь-які негаразди по службі підбивають сили військовослужбовця, спостерігається ослаблення сили волі, присутній поганий настрій, як кажуть «опускаються» руки, з'являється невіра у власні сили, цього військовослужбовця нічого не цікавить. А в період бойових дій такий психічний стан особливо

небезпечний, так як він може бути основою для виникнення в інших воїнів небажаних психічних станів.

Людина в стані тривоги і сумніву втрачає здатність зосередитися на конкретному завданні, перестає бачити особливості бойової обстановки, діє імпульсивно, його охоплюють різні почуття. Багаторазове перебування воїна в небезпечній обстановці знімає пригнічуючий вплив напруженості на психіку людини. Схоже положення доведено експериментальними дослідженнями [3].

Іноді зняття пригнічуючого впливу напруженості на психіку людини проходить повільно, воїн знаходиться як би в стані заціпенілості. Такий стан називається ригідністю. Для ригідності характерна інертність у переживаннях, невіддатливість до змін обстановки, трудність її переключення у відповідності зі сформованою бойовою обстановкою. Вона виникає лише в тих випадках, коли є необхідність у змінах і воїн не може змінитися.

Головними умовами щодо запобігання стану ригідності є, по-перше, спонукання та залучення військовослужбовця до активної діяльності у службових справах, намагатися не залишати його наодинці з самим собою, поза спілкування з товаришами і друзями, а також командним складом підрозділу і по-друге, повинні бути добре сформовані вольові якості і характер воїна.

Таким чином, проведений нами аналіз показує, що: психічні стани - це не нагромадження випадковостей у психіці людини, а психологічна категорія, якій властиві свої особливості, вони мають фізіологічну природу і відповідні причини виникнення. Прояв психічних станів у військовослужбовців відбувається в особливій галузі суспільної діяльності, тому вони мають свій специфічний зміст і форму прояву. При дослідженні психічних станів воїнів слід вивчати прояв їх персональних індивідуально-психологічних особливостей як у звичайних, повсякденних умовах, а також при діяльності в екстремальних умовах.

Напрямок подальших наукових розвідок ми передбачаємо дослідження негативних психічних станів у військовослужбовців у повсякденній та бойовій діяльності.

Список літератури

1. Барабанщиков А. В., Белоусов Н. А., Сысоев В. В. Готовность к прыжку с парашютом. – М. : ДОСААФ, 1982. – 216 с.
2. Блінов О. А. Організація надання психологічної допомоги військовослужбовцям у воєнний час. Навчально-методичний посібник. – К. : НАОУ, 2006. – 80 с.
3. Блінов О. А. Формування емоційної стійкості у військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно–десантної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02 / Блінов Олег Анатолійович. – К., 1999. – 275 с.
4. Дьяченко М. И. Психологический анализ боевой деятельности советских воинов. – М., Воениздат, 1974.
5. Миронец С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Миронец Сергій Миколайович. – К., 2007.
6. Ответчиков А. В. Психические состояния военнослужащих в особых условиях ведения боевых действий. Учебное пособие. – М., ВПА, 1991. – 103 с.
7. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 521.
8. Стасюк В. В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : дис. ... докт. психол. наук : 20.02.02 / Стасюк Василь Василійович. – К., 2005. – 27 с.

9. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. ... докт. психол. наук : 20.02.02 / Тімченко Олександр Василійович. – К., 2003. – 27 с.

10. Ягупов В. В. Військова психологія : Підручник. – Київ : Тандем, 2004. – 656 с. – Бібліогр. : с. 623-627.